

1.2. Dialekty i gwary ludowe a polszczyzna ogólna

Autor: Halina Karaś

Warto sobie uświadomić, w jakim stosunku pozostaje język ogólny do dialektu i gwary, by móc właściwie, bez uprzedzeń ocenić obie odmiany – ogólnopolską i dialektalną. Dialekty ludowe i język ogólny tworzą razem polski język narodowy, ale to z dialektów ukształtował się polski język literacki jako język ponadregionalny, a więc używany powszechnie, nie tylko na określonym mniejszym obszarze. Język literacki i dialekty ludowe mają wspólną większość słownictwa podstawowego, jak również mają w zasadzie taką samą strukturę gramatyczną, jednakże każdy dialekt ma pewną liczbę wyrazów oraz zjawisk gramatycznych, które go różnią od języka ogólnego, a w pewnej części także od sąsiednich dialektów. Najbardziej wyraziście różnią się wieloma cechami wymowy od języka ogólnego. Język ogólny to odmiana kulturalna języka narodowego (ponadregionalna), występująca w wersji mówionej i pisanej, używana w całym kraju, uczona w szkołach, stosowana w urzędach, kościołach, rozpowszechniana przez media, w której obowiązuje dość rygorystyczne przestrzeganie normy poprawnościowej. Szeroki ogólnopaństwowy zasięg, istnienie normy językowej regulującej jego rozwój oraz podział na odmianę pisaną i mówioną różni wyraziście język ogólny od gwar. Gwary są bowiem mówionymi odmianami języka narodowego używanymi tylko na pewnym ograniczonym terenie, które nie podlegają regułom norm poprawnościowych, natomiast o zgodności wypowiedzi z danym systemem gwarowym decyduje zwyczaj językowy. Polski język ogólny w obu swoich postaciach (pisanej i mówionej) jest najbardziej wypracowaną odmianą polszczyzny, jest także najlepiej dostosowany do obsługi wszystkich funkcji, jakie język może spełniać. Ma on ogromny zasób wyrazowy, a także bogate środki umożliwiające tworzenie utworów artystycznych, zróżnicowanych przy tym stylowo. Język ogólny jest rezultatem długiego i świadomego rozwoju, wielowiekowej świadomej pracy nad uzdatnieniem go do wykonywania wszystkich zadań, stawianych przed językiem narodu o wysokiej kulturze. Wyrasta na podstawie dialektów, ale od XVI w. rozwój języka ogólnego i dialektów ludowych jest odmienny. Gwary są bardziej zachowawcze, przechowują więcej archaizmów, a język ogólny, rozwijając się, czerpał z zasobów dialektów: najpierw wielkopolskiego i małopolskiego, później mazowieckiego i kresowego, ale wytworzył też środki swoiste, nieznanne dialektom. Dialekty ludowe nie pełnią tylu zadań, co język ogólny, służą do codziennego porozumienia się, nie były też równie świadomie rozwijane. Rola języka literackiego z biegiem czasu rośnie, a rola dialektów ludowych maleje. Nie oznacza to jednak, że gwary są jakąś „gorszą” odmianą polszczyzny, tylko są inną odmianą o różnej od języka ogólnego wymowie, nieco odmiennym systemie gramatycznym, częściowo swoistym zasobie słownictwa, różnym zasięgu i zakresie stosowania. Dzięki dialektologii możliwe jest zrozumienie procesów rozwojowych, które wystąpiły w polszczyźnie i zachodzą w niej obecnie. Bardzo często w gwarach są zachowane wyrazy oraz formy gramatyczne, które już dawno nie są używane w języku literackim. Zdarzają się również sytuacje, kiedy w gwarach są już rozwinięte tendencje językowe, które dopiero zaczynają się pojawiać w ogólnej polszczyźnie, co świadczy o stałym rozwoju i zmienności języka. Gwary ulegają rozwojowi, który nie jest unormowany żadnymi przepisami, więc czasami wyprzedzają zmiany, które zajdą w języku literackim. Tak więc wpływ dialektów na język ogólny jest bardzo ważny i stały, gdyż osoby posługujące się jakąś gwarą i uczące się języka literackiego wnoszą do wymowy ogólnopolskiej swoje nawyki artykulacyjne, formy, wyrazy i związki frazeologiczne. Gwary pozwalają także na trafną ocenę wartości artystycznej utworów wielu pisarzy, którzy wprowadzali do swoich dzieł stylizację gwarową (np. Reymont, Tetmajer, Orkan) oraz archaizację opartą na dialektyzmach (Sienkiewicz, Żeromski).

Warto sobie uświadomić, w jakim stosunku pozostaje język ogólny do dialektu i gwary, by móc właściwie, bez uprzedzeń ocenić obie odmiany – ogólnopolską i dialektalną. Dialekty ludowe i język ogólny tworzą razem polski język narodowy. Są one wynikiem wielowiekowej ewolucji dawnych dialektów prapolskich. Język literacki i dialekty ludowe mają wspólną większość słownictwa podstawowego, jak również mają w zasadzie taką samą strukturę gramatyczną, jednakże każdy dialekt ma pewną liczbę wyrazów oraz zjawisk gramatycznych, które go różnią od języka ogólnego, a w pewnej części także od sąsiednich dialektów. Najbardziej wyraziście różnią się wieloma cechami wymowy od języka ogólnego [DiGP 1995]. Język ogólny to odmiana kulturalna języka narodowego (ponadregionalna), występująca w wersji mówionej i pisanej, używana w całym kraju, uczona w szkołach, stosowana w urzędach, kościołach, rozpowszechniana przez media, w której obowiązuje dość rygorystyczne przestrzeganie normy poprawnościowej. Szeroki ogólnopaństwowy zasięg, podległość normie językowej oraz istnienie wersji pisanej i mówionej różni wyraziście język ogólny od gwar. Gwary są bowiem mówionymi odmianami języka narodowego używanymi tylko na pewnym ograniczonym terenie, które nie podlegają regułom norm poprawnościowych, natomiast o zgodności wypowiedzi z danym systemem gwarowym decyduje zwyczaj językowy. Polski język ogólny w obu swoich postaciach (pisanej i mówionej) jest najbardziej wypracowaną odmianą polszczyzny, jest także najlepiej dostosowany do obsługi wszystkich funkcji, jakie język może spełniać. Ma on ogromny zasób wyrazowy, a także bogate środki umożliwiające tworzenie utworów artystycznych, zróżnicowanych przy tym stylowo. Język ogólny jest rezultatem długiego i świadomego rozwoju, wielowiekowej świadomej pracy nad uzdatnieniem go do wykonywania

wszystkich zadań, stawianych przed językiem narodu o wysokiej kulturze. Wyrasta na podstawie dialektów, ale od XVI w. rozwój języka ogólnego ma charakter progresywny (rozwijający się), a dialektów ludowych regresywny [Urbańczyk 1972]. Rozwijając się, czerpał z zasobów dialektów: najpierw wielkopolskiego i małopolskiego, później mazowieckiego i kresowego, ale wytworzył też środki swoiste, nieznane dialektom. Dialekty ludowe nie pełnią tylu zadań, co język ogólny, służą do codziennego porozumienia się, nie były też równie świadomie rozwijane. Rola języka literackiego z biegiem czasu rośnie, rola dialektów ludowych maleje; wtapiają się one powoli w język ogólny. W języku literackim odczuwa się wyraźną potrzebę jednolitości (normalizacji, standaryzacji) i stałości (stabilizacji). Normy językowe, przekazywane dawniej z ust do ust, szerzyły się w w. XIX i początku XX głównie przez pismo, obecnie ważna rola przypada radiu i telewizji. Wobec rozrostu słownego i frazeologicznego języka wynikającego z potrzeby nazywania nowych rzeczy coraz bardziej konieczna staje się opieka nad językiem i poradnictwo językowe. Już z tego krótkiego porównania widać, iż między językiem ogólnym a dialektami ludowymi i miejskimi występuje szereg różnic, dotyczących ich genezy, zasięgu terytorialnego i funkcji społecznych. Relacje między językiem ogólnym a dialektami przedstawia poniższa tabela.

język ogólny	Dialekty ludowe	Geneza	wyrasta na podstawie dialektów jako język ponadregionalny; od XVI w. przeciwstawia się dialektom ludowym	środku porozumiewania się etnicznych społeczności plemiennych	Typ rozwoju
ogólny	regresywny	Zasięg	ogólnopolski	wyograniczony terytorialnie i socjalnie (tj. używane tylko na pewnym terenie i przez określoną warstwę – chłopską)	Stopień ujednoczenia systemu
				dzięki tradycji pisanej ma znacznie ujednoczony system gramatyczny, leksykalny i stylistyczny	systemy bardzo zróżnicowane terytorialnie
				Odmianny	dwie podstawowe odmiany: pisana i mówiona
				jedynie odmiana mówiona	Kodyfikacja
				jest skodyfikowany (norma językowa)	nie są skodyfikowane (tylko zwyczaj językowy, tj. uzus)
				Typ sytuacji komunikacyjnej	podstawowy sposób komunikowania się w różnych typach sytuacji: oficjalnych, nieoficjalnych
				sposób porozumiewania się w sytuacjach nieoficjalnych (lokalnych, rodzinnych)	Funkcje społeczne
				pełni wobec całego narodu 4 funkcje: a) jednoczącą (umożliwia identyfikację jednostki ze społecznością narodową), b) separującą (przeciwstawia język polski innym językom narodowym), c) prestiżową, d) normatywną	nie pełni tych funkcji w stosunku do całego narodu, choć większość z nich pełni wobec wspólnoty lokalnej

Studium dialektologii niewątpliwie ułatwia zrozumienie procesów rozwojowych, które zaszły w historii polszczyzny i zachodzą obecnie w języku współczesnym. Gwary bowiem zachowują często wyrazy i formy gramatyczne od dawna już nieużywane w języku literackim. Takie występowanie w gwarach zjawisk archaicznych obok przejawiania się zupełnie nowych tendencji stanowi doskonały przykład dla potwierdzenia tezy o stałym rozwoju i zmienności języka. Dzięki dialektom można zatem wysnuwać wnioski związane z przeszłością oraz przyszłością języka polskiego. Gwary ulegają rozwojowi, który nie jest unormowany żadnymi przepisami ortograficznymi, więc czasami wyprzedzają zmiany, które zjdą w języku literackim. Tak więc wpływ dialektów na język ogólny jest bardzo ważny i stały, gdyż osoby posługujące się jeszcze jakąś gwarą i uczące się języka literackiego wnoszą do wymowy ogólnopolskiej swoje nawyki artykulacyjne, formy, wyrazy i związki frazeologiczne. Gwary pozwalają także na trafną ocenę wartości artystycznej utworów wielu pisarzy, którzy wprowadzali do swoich dzieł stylizację gwarową (np. Reymont, Tetmajer, Orkan) oraz archaizację opartą na dialektyzmach (Sienkiewicz, Żeromski). Literatura

Basara Jan, Gwary ludowe wobec języka ogólnopolskiego, „Przegląd Humanistyczny” 1977, XXI, nr 12, s. 107-112. Dejna Karol, 1993, Dialekty polskie, wyd. 2, przejrane i poprawione, Wrocław-Warszawa-Kraków. Dejna Karol, 1998, Gwara i jej stosunek do innych odmian języka ogólnonarodowego, [w:] Teoretyczne, badawcze i dydaktyczne założenia dialektologii, pod red. S. Gali, Łódź, s. 13-22. DiGP - Dubisz Stanisław, Karaś Halina, Kolis Nijola, 1995, Dialekty i gwary polskie. Leksykon Omegi, Warszawa. Urbańczyk Stanisław, 1983, Zarys dialektologii polskiej, Warszawa. Kaś Józef, Interferencja leksykalna słownictwa gwarowego i ogólnopolskiego (na przykładzie gwar orawskich). Rozprawy Habilitacyjne UJ nr 285, Kraków 1994. Kaś Józef, Społeczno-językowe uwarunkowania interferencji leksykalnej słownictwa gwarowego i ogólnopolskiego, [w:] Język a kultura, t. 7, red. Jolanta Maćkiewicz, Janusz Siatkowski, Wrocław 1992, s. 95-102. Koneczna Halina, Dialekty a język ogólnopolski, „Poradnik Językowy” 1949, z. 2, s. 1-5, z. 3, s. 5-10. Kurek Halina, Przełączanie kodu językowego, czyli socjolingwistyczne aspekty wzajemnego oddziaływania języka literackiego i dialektów, [w:] Kurek Halina, O szczególnym typie przełączania kodów w gwarach, czyli o świadomym wprowadzaniu elementów literackich do rozmów z dziećmi, [w:] Synowiec Helena, O niewspółmierności leksykalnej między gwarą śląską a językiem ogólnopolskim (na przykładzie słownictwa uczniów, [w:] Nitsch Kazimierz, O wzajemnym stosunku gwar ludowych i języka literackiego, [w:] Wybór pism polonistycznych tegoż, t. 1, Wrocław 1954, s. 193-218. Zaręba Alfred, 1970, Gwara a język literacki, „Kalendarz Śląski TRZZ”, s. 202-204, przedruk [w:] Zaręba Alfred, Szkice z dialektologii śląskiej, Katowice 1988, 13-18.